

O. MANDIĆ, »PACTA CONVENTA« I »DVANAEST« HRVATSKIH BRATSTAVA.
 Historijski zbornik XI-XII, 1958-59, str. 165-206.

S ovim se prilogom O. Mandić vraća na neuobičajen način problemu, na kome je naša starija historiografija trošila dragocjenu snagu potrebnu za naučni rad. Neobičnim nazivam taj način zbog toga, što u Mandićevu radu uzalud tražimo ne samo kritičku ocjenu izvora za 1102., već barem osnovni historioografski pregled ovog, nesumnjivo najviše tretiranog, pitanja u starijoj historiografiji. Njegov se historioografski pregled svodi na pobijanje Deérova mišljenja, tobože zato, što je on »od svih mađarskih historičara najinteligentnije obradio tezu o osvajanju Hrvatske« (169)! A pritom se Mandić ipak neprestano vraća na pobijanje mojeg mišljenja o 1102., *koje stvarno još uopće ne postoji!* Jer kad budem jednom htjela na tom problemu raditi, pozabavit ću se najprije kritikom izvora i dotadašnjom literaturom, a tada ću tek pokušati da pristupim samostalnoj sintezi. Bit će mi tada doista svejedno, da li ću doći na teze M. Šufflaya ili na čije druge, jer će me i tada, kao uvijek dosada, voditi samo jedna misao: želja za spoznajom objektivne historijske istine. Ta još sam 1955 naglasila, da »bismo upali u neoprostivu pogrešku, kad bismo već sada, prije detaljne analize svih elemenata, koji sačinjavaju ovaj kompleksni problem, pokušali dati preuranjeni odgovor« (Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 1956, str. 99). Potpuno sam svijesna činjenice, da u naučnom radu ove vrste može postojati samo jedna ispravna metoda: kritička analiza izvora, a zatim tek sinteza. I tkogod želi danas rješavati pitanje 1102., može postupiti jedino na taj način. Pritom mi se ne čini potrebno napose isticati, da se i »stara baština«, koju nam je starija historiografija namrla u tretiranju nekih političkih pitanja, mora napokon napustiti.

Kritika je Mandićeva dvovrsna: on podvrgava kritici najprije ono što nisam napisala, a zatim ono što sam napisala. Na taj, meni neshvatljiv, način vjerojatno ga je natjerala težnja, da iz mojih opreznih *pretpostavaka* — o kojima u usmenom referatu nisam htjela govoriti, a ne želim još uvijek ni danas — izvuče pod svaku cijenu određeno mišljenje. Na osnovu svega 13 redaka štampanih, ali ne i pročitanih na savjetovanju 1955, koji se odnose na moje pretpostavke o 1102., on je mogao dakako raspravljati sa mnomo samo na taj način, da je o njima znao više, negoli ja sama. Evo jednog primjera!

Kao da ću ja upravo onako shvatiti »pacta conventa« kao i on sam, on već sada tvrdi, da se moje mišljenje može tumačiti samo kao izraz uvjerenja, da je Koloman osvojio Hrvatsku (»Prihvaćanje druge alternative znači, da je kraljevina Hrvatska bila osvojena oružjem«¹⁶⁶). On, nadalje, tvrdi, da moja izlaganja o postanku ustanove dvanaestero plemena nisu ništa drugo nego

nadovezivanje »na teze M. Šufflaya o društvenom stanju u Hrvatskoj u XIV. st.« (str. 165, bilj. 1). Na takvu primjedbu — koja uostalom nije točna, jer je Šufflay posve drukčije zamišljao genezu 12 plemena — mogu odvratiti Mandiću samo jedno: za mene je u naučnom radu jedna od osnovnih dužnosti, da tuđe misli — dakako, ako ih poznajem — jednom već izrečene ili napisane ne činim svojim. Tà i on sam je još nedavno prigovarao M. Baradi — iako se, kako će se kasnije vidjeti, toga najmanje držao — što se nije osvrtao na literaturu (HZ V, 1-2, str. 131).

Druga se vrsta prigovora odnosi na kritiku mojih napisanih tvrdnja — dakle štampanog referata iz 1955 i referata pročitano na II. kongresu historičara Jugoslavije 1958. Doista žalim, što je autor, koji je bio prisutan prilikom čitanja drugog referata i *nije htio sa mnom debatirati!* — od čitava referata upamtio *samo to*, da sam »promijenila svoje mišljenje« i da sam nekoliko puta spominjala »legendarna pacta conventa« (str. 165, bilj. 1) Međutim, time što je problematiku, koju sam iznijela na kongresu 1955, sveo *samo na kritiku isprava o 12 plemena*, nastojao je sebi olakšati likvidaciju moga mišljenja. Ali ja sam temeljila svoje zaključke i na političkom razvoju u Hrvatskoj u XIV. stoljeću! Ne samo to, — Mandić je *prešao* preko moje društvene analize, tj. razlikovanje velikaša i nižeg plemstva —, jer u njegovu tekstu, kao i u svima dosadašnjima (osim Šufflayeva), uzalud tražimo tu distinkciju. Nije se, nadalje, potrudio da pobije moje tvrdnje o tome, tko sve pripada savezu 12 plemena, iako sam o tome govorila i u kritici Hauptmannove rasprave o »Hrvatskom praplemstvu«. Nazvavši najzad moje izlaganje »pozitivističkim«, jer nastojim tobože izvesti »zaključke samo iz podataka nekog historičkog razdoblja, ne uzimajući u obzir uvjete iz prethodnog razdoblja«, Mandić završava u bilj. 1 čitavu ocjenu moje teorije o »navodnom postanku staleške ustanove XII plemena u Lučkoj županiji«. Međutim, nije mi jasno, *kako autor* zamišlja pozitivističku metodu? Ta je primjedba očito dana s namjerom da se čitaoca, koji moj referat ne može čitati, upozori na to, kako je posve razumljivo, da moj rad nije uspio, kad između ostalih nedostataka upotrebljavam i tu zastarjelu metodu. Ali, *čak i u tom slučaju*, da sam doista nastojala »izvesti zaključke samo iz podataka nekog historičkog razdoblja«, moja se metoda ne bi mogla nazvati pozitivističkom! Mandić ne uzima u obzir činjenicu, da se pozitivistička metoda u društvenim naukama zaustavlja na *konstatacijama činjenica*, ne ulazeći u ispitivanje njihovih uzroka. Inače ne bi takav propust pripisivao meni, koja sam jedina dosad u hrvatskoj historiografiji pokušala ispitati, *zašto i kako* je došlo do osnivanja ustanove 12 plemena, a nisam se zadovoljila samo konstatacijom — osnivanom na jednom falsifikatu! — da ta ustanova 1102. postoji! No, ja bih postavila autoru pitanje: kako se može nazvati metoda, koja ne poznaje kritiku izvora, dosljednost u mišljenju, historički pregled i t. d.?

S obzirom na takav postupak s mojim radovima, mogu uputiti autoru one iste riječi, koje je on napisao M. Baradi, naime, da se »time čini slaba usluga hrvatskoj historiografiji...« (HZ V, 1-2, str. 131).

I kad je na taj način već u bilj. 1 odbacio moju teoriju u cjelini, Mandić se u V pogl. (Ustanova XII bratstava) vratio na pobijanje moje analize ispra-

va o ustanovi 12 plemena. Predbacuje mi pritom ove osnovne metodičke propuste: 1. prilaženje ispravama s unaprijed određenim mišljenjem (193, 194); 2. izostavljanje problematike plemićkih povlastica prije XIV. st. i izvornog materijala, »čiji se podaci kese s mojim zaključcima« (str. 193, bilj. 135); 3. krivo prevođenje latinskog teksta (str. 191) i 4. nemogućnost, da shvatim pravni karakter pojmova vlasništva i rezidencije, i to zbog toga, što nisam načistu »s jednim od osnovnih načela pravne logike: t. j. da se posebni pravni akti ne mogu primjenjivati ni tumačiti izvan slučajeva, za koje su izdani... To je samo dalji primjer za činjenicu da se bez poznavanja prava i njegovih zakonitosti ne mogu stvarati točni zaključci o pravnim ustanovama i njihovu razvitku« (195).

Trebalo bi, dakako, da to budu osnovni metodički propusti, koji — kad bi se pokazali istinitima — bacaju u najmanju ruku čudnovato svijetlo na moj naučni rad. Međutim, upravo te primjedbe najbolje dokazuju, da je autoru žestina, kojom je pristupao upoznavanju mojih tekstova, često oduzimala mogućnost da me shvati i da prosudi što mi je bila dužnost. Inače ne bi mogao napisati ovo: »Svakako udara u oči, da se N. Klaić uopće ne osvrće na problem povlastica hrvatskog plemstva, koje su postojale prije XIV. st...« (str. 165, bilj. 1). Ali, čak i u tom slučaju da je taj prigovor na mjestu — što nije, jer se ja pozivam na izjavu krčkih plemića iz 1248 (Plemstvo dvanaestero plemena, str. 94), koju izjavu autor, naprotiv, uopće ne navodi — on me ne pogađa, jer ja nisam pisala o plemstvu u Hrvatskoj, nego o postanku ustanove 12 plemena. A te dvije stvari nisu iste! Analizirala sam dakle sve autentične i falsificirane izvore o 12 plemena. Prema tome, niti ispravu o bužanskim Lapčanima, niti ispravu bana Pavla iz 1299 nisam bila dužna uzeti u obzir, jer ja ne ispitujem pravni položaj ni bužanskih ni pounskih Lapčana, već tvrdim, da su karinski Lapčani postali u XIV. st. članovi saveza dvanaestero plemena.

Da bi dokazao, kako je moja interpretacija isprave o cetinskim plemićima netočna, Mandić izmišlja »pravno značenje« riječi *residentia* i tvrdi, da je moje netočno tumačenje razumljivo, jer nisam »riječi *conservassent et reputassent*« povezala »s njihovim subjektom *ipsi et universitas nobilium Croatorum*« (str. 191, bilj. 127). No, moj tekst glasi: »*Osidnici* su, međutim, posvjedočili da oni ne potječu od dvanaestero plemena (de nobilibus...), ali da su ih svugdje gdje su boravili smatrali plemićima« (Plemstvo, str. 93, bilj. 61). Da li je netočna moja interpretacija ili autorov prijevod, neka pokaže njegov tekst: »Dvadeset i dva osidnika... izjavili su, da Grubići 'ni njihovi pređi ne potječu niti ne vuku porijeklo od plemića dvanaest bratstava kraljevine Hrvatske', ali da bi mogla biti prava istina da su oni i zajednica plemića... spomenutog Ivana, Lacka i Tvrtka u onom mjestu u kome bi imali osobnu rezidenciju, uvijek zadržavali i smatrali u broju i u imenu plemića (str. 191, bilj. 127; potcrtala N. K.). Latinski pak tekst glasi: »... iidem viginti duo jurati... extitissent attestati, quod iidem Iwan, Lachko et Tuertk ac eorum predecessores de nobilibus duodecim generationum regni Croatiae ortum et originem non habuissent, nec haberent; sed bene verum foret, vt ipsi et vniversitas nobilium regni Croaciae sepefatos Iwan... in eo loco, quo residenciam fecissent personalem semper numero et nomine nobilium conservassent et reputassent«

(T. Smičiklas, CD XIII, 88). Uostalom, ako već autor nije htio vjerovati mojoj interpretaciji, mogao je uzeti prijevod ove isprave od prof. dr. V. Gortana u Historijskoj čitanci (str. 72—23) J. Šidaka.

O »načelima pravne logike« zaista ne bih željela govoriti. Tà čitava Mandićeva državnopravna teorija o »pacta conventa« najbolji je primjer, kako se bez »poznavanja prava i njegovih zakonitosti ne mogu stvarati točni zaključci«! Svatko će lako razabrati u daljem razlaganju, da je čitava Mandićeva teorija izgrađena *na mašti i na jednom jedinom falsifikatu* — *Qualiteru*, i ako ga uklonimo, teorija zajedno s »pravnim ustanovama«, koje su tu zgradu trebale podupirati, nestaje. A ako k tome dodam, da su zastupnici državnopravne teorije, osobito N. Tomašić, jasno razlikovati *pravne pojmove u XI. st.*, a da je autor preko njihova mišljenja jednostavno prešao, onda zacijelo nisam ja ona, koja bi trebala tek upoznati pravne ustanove u Srednjem vijeku.

Prema tome prigovori, kojima je autor htio nadomjestiti stvarnu kritiku mojih rezultata, nisu postigli svoj cilj. Jer kolikogod se autor trudio da dokaže postojanje ustanove 12 plemena od 1102. dalje, mora biti svijestan jedne nepobitne činjenice: da postojanje ustanove opravdava *samo jednim jedinim falsifikatom!*

Na koji se dakle način autor vratio na »državnopravnu teoriju« o najstarijim hrvatsko-ugarskim odnosima?

Već prve rečenice rasprave pokazuju, kako je autor pristupio rješavanju problematike. Na rad ga je potaklo samo to, što su »se pojavila neka mišljenja, koja dovode u sumnju postojanje takva ugovora« (str. 165). I kao da je u raspravi doista »pretresao raspoloživi izvorni materijal«, smatra, da »ostaje na snazi tradicionalno tumačenje«. Jer, opravdava on svoju osnovnu misao, »*drugačije nije moguće objasniti postanak posebnog položaja hrvatskog plemstva*« (str. 166). Dakle, mjesto da se *dokaže* na osnovu autentičnog izvornog materijala kakav je bio stvarni položaj hrvatskog plemstva, ide se obrnutim putem. Time se Mandić — na ovom mjestu! — vraća na Baradinu feudalnu teoriju. Ističem: na ovom mjestu, jer se iz rasprave ne može dobiti odgovor na pitanje, *kako* je nastao poseban položaj hrvatskog plemstva, kao ni to, *tko* je sve bio plemić.

Uzalud očekujemo odgovor na ta pitanja u početku »Uvoda u problem«, gdje se o tome govori. S pozivom na 292 str. svojeg »Bratstva« (HZ V, 3-4, 1952, str. 225-295), Mandić tvrdi, da se »u procesu klasnog raslojavanja na teritoriju, što su ga Hrvati zapremili na Balkanskom poluotoku, *izdvojio povlašteni sloj plemstva*, koji je držao ključne pozicije u hrvatskoj državi« (1). Međutim, uzalud tražimo na označenoj strani za taj »*povlašteni sloj*« termin *plemić!* To je razumljivo, jer je Mandić u »Bratstvu« pobijao Hauptmannovo mišljenje, da su villani — plemići. »Mnogo je vjerojatnije, da su *villani* slobodni pripadnici seoskih općina...« (291). Izraz plemić odnosno plemstvo upotrebljava on u tom tekstu samo za »lokalno, rodovsko plemstvo« (»U tim se previranjima ispoljuje sukob između povlaštenog sloja... i rodovskog, lokalnog plemstva«, 295). Ali, kad bi i to pozivanje na vlastiti tekst bilo točno, već slijedeća tvrdnja, da je »prema općenitom mišljenju taj povlašteni sloj

sačinjavalo 'dvanaest' bratstava, koja su označena u tzv. Qualiteru...« (1), nije točna. Jer je danas više nego jasno, da jedno općenito mišljenje o tome ne postoji. Odbacimo li Klaić-Hauptmannovu teoriju o socijalnom dualizmu ili Baradinu feudalnu teoriju, ostaje kao »općenito mišljenje« samo ono Račkoga. A on je tvrdio, da u hrvatskom društvu »ne bijaše pravne razlike između slobodnjaka i plemića«, jer »starješine plemena jesu prvobitno plemstvo... Izvor svim ovim častima i službama ne bijaše vladalačka vlast i milost nego plemenski sustav« (Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad JAZU 70, 1884, str. 188-90). Kako je i V. Klaić »zametak hrvatskoga plemstva, t. j. hrvatskih plemenitih plemena« (Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad JAZU 130, 1897, str. 13), dakle Hrvata-osvajачa u cjelini, tražio u doseljenju, a Hauptmann je odbijao misao, da se praplemstvo izdizanjem predaka 12 plemena »raspalo na dva razreda različitog staleškog prava, već su se velikaši odlikovali samo većim ugledom« (Podrijetlo hrvatskog plemstva, Rad 273, 1942, str. 108), to se »općenito mišljenje« svodi u stvari na autorovu teoriju u »Bratstvu«. A nedostatak je ove njegove rasprave o bratstvima upravo u tome, što nije odgovorio na pitanje, kako je nastalo plemstvo do 1102. Neodređeni termin »povlašteni sloj« zahtijeva pobližu oznaku: da li je klasno raslojavanje dovelo i do staleških, dakle pravnih razlika? Ako jest, što je prije 1102 bio titulus nobilitatis? Ako to nije bila plemenitost Hrvata-osvajачa niti plemenitost »plemenitih plemena«, onda kakav je bio izvor plemenitosti »povlaštenog sloja«? »Nema nikakvih dokaza za to«, kaže Mandić, »da bi samo posjed zemlje bio titulus nobilitatis« (Bratstvo, 289). A da li je uopće bio posjed zemlje titulus nobilitatis? Ali u daljem izlaganju Mandić tvrdi i to, da su »pripadnici tih bratstava vlasnici zemlje« (293), da su iz tog sloja potjecali državni velikodostojnici« (294) i da su se oni uzdigli kao eksploatatori, vladajuća klasa, nad podložnike (294, 295). Po kojem dakle kriteriju možemo zaključiti, da su samo oni bili plemići? A po kojem se kriteriju može taj »povlašteni sloj« ograničiti na 12 bratstava, kako to čini Mandić u »Bratstvu«? Jedina podloga je i opet Qualiter! Mandić je doduše »tipičnim predstavnikom te klase« učinio *Splićanina* Petra Crnog (294) i Petra Gusića iz *Krbave* (295), ali oni prema njegovu smještaju 12 bratstava (između Zrmanje i Krke; 293) ne mogu ni biti članovi »povlaštenog sloja«. Može li dakle stajati ova tvrdnja: »Prema tome, nije ničim potvrđeno mišljenje, da bi pored 'plemstva XII plemena' bilo plemića u Hrvatskoj do XII. st., koji bi temeljili svoj povlašteni položaj na posjedu zemlje, bilo da je darovana od kralja bilo da je plemenska«. Ili ova: »U izvorima također nema podataka, da bi netko u XI. st. i prije postao plemić kraljevskom darovnicom« (Bratstvo, 289), jer su svi »poznati pokloni kraljevske zemlje učinjeni ili crkvi, ili osobama, koje su već plemenite« (189). Odakle onda Pribini Gusiću, koji dobiva zemlje od kralja, plemenitost? Od doseljenja? Ili, ako autor misli, da je Gusić bio zbog toga »plemenit« što je pripadao »povlaštenom sloju«, onda se opet vraćamo na osnovno pitanje: po čemu su članovi 12 bratstava bili prije 1102 plemići?

Morali bismo dakle autoru, s obzirom na mišljenje o plemenitosti, navesti njegove vlastite riječi upućene Hauptmannu: »Stoga treba priznati, da su pravni odnosi tako prikazani sve drugo negoli jasni« (289).

Ne riješivši ni taj preduvjet, Mandić je i u onoj problematici, koju u ovoj raspravi rješava, krivo postavio osnovni problem. Ne postavlja se pitanje: *tko je bio nosilac suvremene hrvatske suvremene vlasti*« (str. 166) od 1097-1102, već da li je tada *ustanova 12 plemena plemića kraljevine Hrvatske uopće postojala!* Tko to ne dokaže, a ipak osniva svoje tvrdnje upravo na toj činjenici, *ne može graditi dalje!* Tek kad se dokaže postojane ustanove 12 plemena, može se prijeći — ako se želi ostati u okviru *samo te problematike* — dalje na pitanje, kakav je mogao biti odnos između Hrvata i Kolomana. A pritom je neobično važno, s kakvim poznavanjem i literature i pravnih pojmova pristupamo rješavanju. Jer Mandić, s namjerom da me kao historičara pouči, što s državnopravnog gledišta znači »pogodba«, kaže: »Bez svake sumnje predstavlja pogodbu međunarodni ugovor, kojim dvije države stupaju u personalnu uniju« (str. 166). Trebalo bi dakako pokazati kako je u doba patrimonijalnog tipa države mogao postojati ovakav »međunarodni ugovor«. Tako se najzad nisu usudili shvaćati »pacta conventa« ni najsmjeliji zastupnici državnopravne teorije, očito svijesni činjenice, da bi takav korak onemogućio obranu njihove teorije. Čini mi se, prema tome, da je autoru bila svakako dužnost, da zauzme stav prema staroj državnopravnoj teoriji. No on, nažalost, samo na jednom mjestu navodi da postoji djelo N. Tomašića »Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva« (str. 168, bilj. 10), jednog od glavnih zastupnika te teorije. Kakvo moralno pravo onda ima, da kao jedan od nedostataka dosadašnjeg načina istraživanja istakne nedovoljnu pažnju »pravnoj strani odnosa između Ugarske i Hrvatske« (str. 168)?

Kao i svi oni, koji su htjeli uzeti u obzir *pravni karakter* »pacta conventa«, N. Tomašić je bio dakako svijestan, da na osnovu Qualitera ne će moći izgraditi svoju teoriju. Zato je rekonstruirao »pacta conventa« prema trogirskoj diplomi iz 1107., smatrajući, da je sadržaj Qualitera uzet iz nesačuvanih »pacta conventa«. »Mi, naime, držimo, kako već istakosmo, da su na temelju *pacta* pojedinim gradovima i poglavicama pojedinih plemena izdane bile isprave, u kojima su one točke naročito bile prenešene, koje su se interesenatale. Tako glede plemena naročito vojne i financijalne njihove dužnosti. Iz toga ali ne možemo izvoditi, da su *pacta conventa* privilegija. I to zato ne, jer su bila ugovorena i dapače, kako vidjesmo, po prvacima ugarskog kraljevstva također zaprisegnuta« (Temelji državnog prava hrvatskoga kraljevstva, 1910, str. 124).

Šišićev je primjer u tom pogledu još mnogo poučniji. On je neprestano kolebao između naučne istine i politike. Dok je 1907 u djelu »Kralj Koloman i Hrvati godine 1102« branio mišljenje, da je Qualiter ugovor, koji je nastao na osnovu listine (str. 63), on se 1914 u »Priručniku izvora za hrvatsku povijest I« oslobodio političkih obzira i napisao: »A to znači, da je *apendikula isključivo važila za ono dvanaestero hrvatskih plemena i ni za koga drugoga*. Stoga ne smatramo ovu *apendikulu* 'državopravnim spisom', ili čak 'međunarodnim', nego običnom kraljevskom diplomom za stanoviti inače vrlo veliki broj ljudi u Hrvatskoj, Kapeli na jugu« (str. 525). A završio je raspravu ovim značajnim riječima: »Onaj pak meritorni dio *ticao se samo dvanaestero hrvatskih plemena* i njihovih članova, a nikako ne Slavonije i ostaloga hrvatskoga plem-

stva, koje se nije ubrajalo među ona plemena. Slutim da se mnogima ne će dopasti ovi rezultati postignuti na osnovu originalnoga istraživanja u prvom redu *izvora* samih, a onda i *ukupne* literature, naročito još i mađarske, jer samo tako dobivaju napomenuti moji rezultati *naučni karakter, budući da* nijesam ovo napisao, da dadem materijala raznim 'rodoljubivim' frazerima i zdravičarima« (str. 527, potcrtao autor). Pa ipak se u »Povijesti Hrvata u doba narodnih vladara« (1925) vratio na državnu pravnu teoriju! Ondje je teritorij 12 plemena poistovjetio s čitavom Hrvatskom od Gvozda do Neretve (637), a »dvanaest župana« proglasio »pravomoćnim predstavništvom hrvatskog naroda (638).

Uostalom, na taj način, t. j. spajanjem javnih funkcija i privatnih prava, županske časti i privatnih privilegija, pokušao je još 1875 i *F. Rački* spasiti *Qualiter*. »Ne ćemo se prevariti, reknemo li, da su ono 12 župana bili zastupnici dvanaest hrvatskih plemena i da su kano takovi sastavljali god. 1102 nješko državno vijeće«. Ali je ipak i on morao konstatirati, da »sadržina toga ugovora osta zabilježena samo u toliko, koliko se tiče priznanih kraljem povlastica onim plemićem i županom i njihovim rodovima, i kojih je glavni smisao da se opraštaju od svake daće za svoj imetak...« (Rad 30, str. 133).

Najzad je i *V. Klaić*, pozivajući se na analognu situaciju poslije bitke kod Mohača 1526, uzviknuo: »Ne treba nam ovdje dokazivati ni istraživati, na kojem je temelju Koloman postao kraljem hrvatskim: da li na temelju srodstva s kraljem Zvonimirom, kako stariji ljetopisi pišu, ili na temelju ugovora (ili pactuma) što ga je uglavio sa starješinama dvanaest hrvatskih plemena, u što svi Hrvati vjerujemo, ili napokon oružanom silom, kako to noviji ugarski povjesnici tvrde... Ali kao što nikom ne pada na um, te bi tvrdio, da je Ferdinand Ugarsku tim osvojio (t. j. kad je pobijedio Zapolju; N. K.), tako se isto ne može reći ni za Kolomana da je to učinio s Hrvatskom« (*Mar-turina*, str. 150).

Otkako se *Qualiter* počeo s *Hauptmannom* upotrebljavati samo kao izvor za društvene odnose — i sam ga je *Mandić* u tom smislu upotrebio u »*Bratstvu*« — prelazilo se šutke preko njegova tobože državnopravnog karaktera, iako se zadržao sadržaj *Qualitera*. Zato je i *Hauptmann* mogao reći: »Za vprašanje na kakšen način so se Hrvati združili z Mađari je torej prilično vseeno, da li je apendikula ponarejena, ali avtentična« (*Hrvatsko praplemstvo*, *Razprave I*, Ljubljana 1949, str. 102). No kako je i njemu trebalo spasiti bitni sadržaj toga teksta da bi opravdao svoje plemiće-Hrvate, to je njegov sadržaj ostavljao u godini 1102.

Već ovaj presjek kroz problem pokazuje, da je *Mandić* potpuno neopravdano predbacivao dosadašnjoj historiografiji tri nedostatka: nedovoljnu pažnju pravnoj strani odnosa između Hrvatske i Ugarske, političke obzire i nedovoljno poznavanje povijesti mađarskog društva. Takve su zamjerke nastale očito zbog toga što nije uzeo dovoljno u obzir ni domaću ni stranu literaturu. Kao glavno djelo za upoznavanje povijesti mađarskog društva služi mu novija rasprava od svega 23 strane od *M. A. Pavluškove*, a za povijest Mađarske isključivo *J. Macûrek!*

Kako je to slučaj i s domaćom literaturom, to je on probleme, koji su se već davno rješavali, pa bili štoviše i riješeni! — nanovo otvarao, tako da čitalac dobiva utisak, kao da se radi o njegovim rezultatima. Tako je na pr. postupio s problemom političkih prilika u Hrvatskoj od 1097 — 1102. No još jasnije to pokazuju njegovi izvodi o marturini kao ponezu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Iako je V. Klaić u »Marturini« jasno pokazao — a njegove su rezultate preuzeli i svi kasniji istraživači — »da marturina kao javna zemaljska daća u kraljevini Hrvatskoj između Gvozda i Neretve nije postojala« (str. 11; potcrtala N. K.), Mandić tvrdi, da je u Hrvatskoj marturina »zadržala svoju prvotnu osobinu feudalne rente« (177; potcrtala N. K.). Na osnovu svega jednog podatka iz 1434 zaključuje on, da su to podavanje »gospodari zemljišta zadržavali za sebe na temelju svojeg privilegija...« (str. 178). Da li autor pritom misli na Qualiter? Po svemu se vidi, da nije shvatio da je marturina bila *prvotno* »opća zemaljska daća«, a da je tek tada postala »podavanje gospodarima«. No kako sam ja na osnovu isprave iz 1360 zaključivala, da je plemstvo u Hrvatskoj tek od Ludovika I. plaćalo marturinu (Plemstvo, 96), to je autor — da me pobije — izmislio i nove vrste poreza, ali se najzad ipak morao složiti s mojim mišljenjem. Iako je vrlo dobro poznato, u čemu se sastojalo pravo hrvatsko-ugarskih kraljeva u dalmatinskim komunama (v. M. Kostrenčić, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad JAZU 239), on tvrdi, da je marturina u tekstu te isprave jednom upotrebljena kao sinonim za census liberarum civitatum (u bilj. 74 poziva se, štoviše, na Monumenta liberæ regie civitatis Zagrabie kao dokaz!), »a drugi put je to marturina more nobilium Croacie«! (str. 178). Prevodeći krnji tekst isprave »ut nullum de populis et jobagionibus...« sa: »da ništa (!) od naroda i jobagiona« i dodavši »logički« smisao »ne traže«(!), zaključio je, da je »Ludovik propisao, da nitko nema što tražiti od zavisnih seljaka, koji žive na posjedima zadarskih plemića. Dakle, seljačka podavanja da idu u korist ovih... Ali baš u tome se i sastoji jedan od privilegija more nobilium Croacie« (str. 179, 180). Dakako, Mandić to zaključuje po jednom jedinom podatku iz 1434, jer Qualiter, koji bi po njegovoj koncepciji mogao poslužiti kao dokaz, ne spominje uopće marturinu.

Prelazeći dalje na Ludovikovu poreznu reformu, Mandić me ispravlja, jer tobože netočno govorim o uvođenju marturine u Hrvatskoj (str. 180). Međutim, ja nisam uopće govorila o Ludovikovoj poreznoj reformi u Slavoniji, a autor je mogao kod Klaića naći dosta podataka o tome, da marturina nije bila 1351 ukinuta u Slavoniji, kako on tvrdi (str. 181). Prevodi uostalom i ovdje netočno odredbe o marturini iz zakona od 1351; unanimitet prevodi »na isti način«(!), a »nec ratione collecte marturinarum ban zalusinaya vocatarum a modo in posterum molestentur« sa »niti će ih se primoravati po načinu(!) i ubuduće zbog sakupljanja marturine, nazvane banska zaluzina« (n. m.)!

I najzad, ja uopće ne znam, zbog čega se Mandić suprotstavlja momu mišljenju, kad na osnovu iste isprave iz 1360 zaključuje, »da marturina još uvijek postoji u Hrvatskoj« (str. 181)! Drugo je dakako pitanje, kako se to podudara s njegovim prijašnjim tvrdnjama!

Prelazim preko pogl. II, u kojem je Mandić *modernim pojmovima* o državi i suverenitetu, *uzetim samo iz svojih radova*, uzalud — po mome mišljenju — nastojao pobiti mišljenje J. Deéra.

Utoliko bismo više novih rezultata očekivali od njega u III. poglavlju o »Pravnom položaju srednjovjekovne Hrvatske« (str. 172-183).

U početku poglavlja Mandić želi »objasniti, što se misli pod pojmom kraljevine Hrvatske u Srednjem vijeku« (str. 173). Pristali bismo, da nas pouči, kad nam taj pojam ne bi bio već odavna poznat — ali ne u onim granicama, koje autor navodi! I ovdje se neprestano vraća na svoje vlastite radove! Zar doista misli, da je tek u »Bratstvu« trebalo otkrivati činjenicu, da osim 11 županija postoji u Hrvatskoj i banski teritorij? Nismo doduše dosad znali, »da su banski teritoriji pripali hrvatskoj državi osvajanjem« (str. 173), kao ni to, kakva je bila obaveza stanovništva u dukatu, jer nismo mislili da nam za ovo posljednje mogu pružiti dokaz i obaveze kvarnerskih komuna iz početka XI. stoljeća. Autor kao da uopće ne poznaje problematiku slavonskog dukata u XI. st., iako za pitanje »marchia Dalmatie« navodi i svoju recenziju Baradina »Vlasteoskog feudalizma«! A pritom ne uzima u obzir, da je Barada pisao o slavonskom dukatu mnogo opširnije i *drukčije* u »Dinastičkom pitanju«! Posve je razumljivo, da u pitanju Almoša ili uopće političkih prilika od 1095 - 1102 nije mogao reći ništa nova. Jer i taj problem muči i naše i mađarske historičare ne samo od Račkog, nego i od J. Luciusa i J. Mikoczyja. Ta zastupnici državopravne teorije davno su uvidjeli na kojim argumentima mogu temeljiti svoje mišljenje. Novo je, možda, samo to, što je Mandić izračunavao, koliko je mogao trajati marš do Drave, iako taj napor nije bio potreban, jer *Qualiter* nigdje ne kaže, da su predstavnici došli *na Dravu*, već da je *kralj* došao do Drave. Mandić bi imao pravo da tako piše o tom problemu jedino u tom slučaju, da nije prihvatio starija mišljenja. Ali, kako od starijih mišljenja navodi jedino Šišića, to smatra potrebnim, da pobije »konstrukciju« o kralju Almošu, koja nije uopće njegova (vidi N. Tomašić, n. dj., str. 72 i sl.). Doista, treba odbaciti naziv rex kao dokaz za titulu kralja, ali ne zato, jer je to pogreška pisara (kako misli Mandić; 175), nego zato, jer je to samo jedan od termina za oznaku vladara u srednjem vijeku (vidi na pr. naziv rex za Trpimira; L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, str. 10).

Posebni pravni položaj Hrvatske u Srednjem vijeku zasniva Mandić na 1. posebnom banu za Hrvatsku i za Slavoniju; 2. posebnom financijalnom sistemu i 3. posebnom povlaštenom položaju hrvatskog plemstva.

1. »Posebni pravni položaj Slavonije i Hrvatske pokazuje se u činjenici, da se u XII. st. javljaju dva bana, jedan za Slavoniju, a drugi za Hrvatsku« (177). Kad bi ta tvrdnja bila točna (vidi V. Klaić, Povjest Hrvata I, 1899, str. 285, ili F. Šišić, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, Zagreb 1944, str. 113), još uvijek ne bi bilo jasno, kako se na taj način odražava različit pravni položaj. Koliko je, naime dosad taj problem u literaturi obrađivan, prevladavalo je mišljenje, da su obje zemlje zajedno s Dalmacijom dobivali članovi vladarske kuće kao *ducatus*, a kad *dux*a nije bilo, vršili su tu čast s istom vlašću banovi (vidi V. Klaić, O hercegu Andriji (1197-1204), Rad JAZU 136, 1898, str. 203 i sl.). Uostalom, čast je *dux*a bila poznata već u doba na-

rodne dinastije ne samo u Hrvatskoj, već i u Slavoniji (Vidi V. Klaić, n. m., i M. Barada. Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća). Dakle, ako se želi istaći posebni položaj i Hrvatske i Slavonije s obzirom na Ugarsku u XII. st., onda je to moguće samo na osnovu navedene činjenice.

2. Iako Mandić smatra, da »sumnju o postojanju različitog *pravnog položaja Slavonije u odnosu na Hrvatsku* uklanja analiza financijalnog sistema u tim krajevima« (potcrtala N. K.), ipak nešto dalje nalazimo tvrdnju, »da su se mađarski kraljevi odrekli prava, da u *Slavoniji i Hrvatskoj* kuju svoj novac. Osim toga, novac što su ga kovali mađarski kraljevi nije vrijedio na području Slavonije i Hrvatske kao platežno sredstvo« (177). Ako su kraljevi postupali u tom pitanju s obje zemlje jednako, postavlja se pitanje, u čemu je bila razlika između njih. Međutim, nije posve sigurno ni to, da je u njima bio jednak financijalni sistem. Već je N. Tomašić morao priznati, da za posebno pravo kovanja novca u Hrvatskoj nema nikakvih podataka (n. dj. str. 110, bilj. 494), a slavonski banovci nisu vrijedili na području Hrvatske. To je očito zato, što je u doba narodne dinastije kolao u Hrvatskoj samo tuđi novac (F. Rački, Nutarnje stanje prije XII. stoljeća, Rad 99, str. 96 i sl.), pa se taj *ius regale* nije u ovoj formi razvio niti za narodne dinastije niti u doba Arpadovića; tek je ban Pavao, koliko je poznato, kovao svoj novac po mletačkom uzoru (vidi V. Klaić, Povjest Hrvata I, 273).

3. Naprijed je već upozoreno, da je autor na neobičan način uzalud pokušavao dokazati, kako je u Hrvatskoj »marturina zadržala svoju prvotnu osobinu feudalne rente« (177). Međutim, netočna je i *pravna* analiza pojma *marturine*: upravo zato, što je ona kao u Slavoniji *najprije* »javna zemaljska daća« (dakle porez sa *territorium regale*!), a zatim tek kraljevskim darovnicama postala podavanje plemićima, dakle privatnog karaktera, nije se ona mogla u Hrvatskoj razviti. Nedostajalo je ondje *pravne osnove* za njeno uvođenje, jer je *territorium regale* za dolaska Arpadovića bio već otuđen. Čini se, da su bili uzaludni naponi gotovo svih autora, koji su mislili da u privilegijima *Qualitera* vide oprost od *marturine* (vidi V. Klaić, *Marturina*, str. 162). To, dakako, ne znači, da kralj nije u Hrvatskoj uopće imao nikakvo pravo na porez i daće! Već je davno poznato, da Toma arhiđakon govori o *duxu* »qui erat per Chroatiam exactor regalium tributorum« (F. Rački, *Thomas archidiaconus, Historia Salonitana*, 1894, str. 61). Posljednji podatak Mandić uopće *ne vidi*, iako je upravo on bio jedan od ozbiljnih prigovora autentičnosti *Qualitera* od strane mađarskih historičara. No budući da je V. Klaić tvrdio, da se *marturina* nije plaćala zahvaljujući utjecaju 12 plemena, on se obraća neposredno na mene sa zahtjevom da odgovorim zašto je hrvatsko plemstvo bilo oslobođeno tog poreza! To više, što i Šišić prihvaća mišljenje V. Klaića (bilj. 69). On dalje nije ni opazio, da ja tvrdim, kako je *Qualiter* falsifikat, pa da prema tome nisam ni povezivala oprost od poreza s tim izvorom, kao što su to činili Klaić i Šišić!

Mandić dakle nije mogao dokazati, da je *marturina* doista u Hrvatskoj bila i ostala »feudalna renta«, pa je prerano u tom pogledu ispravljao Klaićeve rezultate. A nije mogao poreći ni to, da je ona postojala u Hrvatskoj za Ludovika I kao porez, koji je plemstvo plaćalo kralju.

Zadržat ću se na autorovu tumačenju isprave o Glamočanima (191), i poznate Živkovićeve izjave iz 1459 (n. mj.). O tome sam već jednom izrazila svoje mišljenje, koje ni sada ne mijenjam (Plemstvo, str. 95. bilj. 74). Kako može isprava o Glamočanima biti »dokaz da su u XIV. st. općenito bile poznate *antiquae libertates*...« (101), lako će razabrati svatko iz teksta parnice. »Spor se — tvrdi Mandić — vodi o tome, da li su Glamočani ranije bili plemići, kojima je Šubić obećao, da 'ipsos in antiquis eorum libertatibus conservaret', i koji se pozivaju na navodni Ladislavov privilegij... (n. m.). Međutim, spor je jasno označen na početku banove isprave: »... quod cum... domina regina... Jadre existente, Vladiha et fratres sui de Banyawaz in eo, quod magister Jacobus de Cesanis, miles regius, quasdam possessiones ipsorum, videlicet dictam possessionem Banyavaz et aliam Cassych, titulo iuris hereditarii ipsis pertinentes, nomine possessionum collationi regali pertinentium a regia maiestate sibi conferri postulasset et tandem eos de dominio ipsarum possessionum ipsorum indebite et iniuste exclusisset et easdem pro se ipso occupasset, cum tamen ipsi semper et ab antiquo more verorum nobilium easdem conservassent...« (T. Smičiklas, CD XIII, 185). Pozivajući se na str. 96 moga »Plemstva«, Mandić tvrdi: »Stoga ta isprava ne može biti osnova ni za kakve zaključke o tome, da je Ludovik obavezao sve hrvatske plemiće da plaćaju porez« (n. mj.). *Da sam tako što tvrdila, to zaista ne bi bilo točno!* Ali Mandić ili nije razumio ili nije htio razumjeti moj tekst, koji glasi ovako: »Mi bismo na osnovu ove isprave zaključili slijedeće: nakon uspostave svoje vlasti u Hrvatskoj, Ludovik restituira i županijske zemlje. Glamočani, koji su jobagioni ostrovičkog kastruma, gube nakon zamjene Ostrovice za Zrin 1347 sela Banjevac i Kašić, a dobiva ih kraljevom darovnicom Jakov Šubić, njegov vitez i admiral. Primorani tek tada, kako oni u obrani tvrde, da plaćaju poreze, ističu »quod ipsi semper et ab antiquo easdem villas tamquam nobiles possedissent«, pa prema tome ne treba da od njih plaćaju porez. Kako nisu pripadali zajednici dvanaestero plemena, koja je tada već uspjela obraniti svoj nobilitet istog sadržaja, oni su jedino mogli tvrditi, da su 'veri, primi et naturales regni Croate nobiles'« (str. 95—96).

A kako autor tumači poznatu izjavu podbana Živkovića, koja je ionako izazvala već mnogo bure u hrvatskoj historiografiji (tekst u Šišić, Priručnik, 494—495)? Naime, svojedobno je i M. Barada načinio iz te isprave neki hrvatski specificum (Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1952, str. 36 i sl.), što mu je opravdano zamjerio M. Kostrenčić (O radnji Prof. Dr. Mihe Barade hrvatski vlasteoski feudalizam, 1953, str. 23). Mandić preuzima — bez obzira na Kostrenčićevu kritiku — ponovo Baradino tumačenje. »Ona pokazuje (t. j. izjava Živkovića; N. K.), da je u XV. st. za hrvatsko plemstvo važio *poseban režim vlasništva*, a u vezi s njime i poseban način nasljeđivanja. Na jednoj su strani *possessiones hereditariae*, t. j. plemenštine, koje se ne mogu prenositi na druge pravne subjekte« (181). Barada je isto tako *netočno* tvrdio: »Ni jedna ni druga od tih dobara ne mogu se otuđiti ni biti predmet oporuke, nužno ih naslijeđuju svi izravni, a ako tih nema tad svi muški srodstvom najbliže povezane loze« (Vlasteoski feudalizam, str. 37). Netočnim nazivam te tvrdnje zbog toga, što je to tobožnje *posebno hrvatsko nasljedno pravo* od Ludovikove potvrde (1351) Andrijine zlatne bule iz 1222 *općenito* nasljedno plemićko pravo

(tzv. aviticitet; vidi A. Timon, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte, 1904, str. 552 i sl.), i zbog toga, što su i Mandić i Barada plemenštine smatrale neotuđivima. Sam tekst, naime, izjave ne potvrđuje takvo mišljenje. On glasi: »que possessiones dictorum nobilium non sunt alienande extraneis in eorum preiudicio, neque pro anima testare, neque legare ultra tres gognaios« (Šišić, Priručnik I, str. 495). Dakle, ne kaže se, da se plemenštine *ne mogu otuđiti*, nego *da se ne smiju otuđiti na štetu članova plemena!* I doista, pogledamo li sav izvorni materijal iz bilo kojeg razdoblja Srednjeg vijeka u Hrvatskoj, nigdje ne ćemo naći *zabranu otuđivanja!* Ali je svugdje kod otuđivanja plemenština osigurano pravo članova plemena prvokupom, iako ni to pravo nije vezano samo uz *plemički stalež* (vidi I. Milić, Porijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina, HZ V, 3-4, str. 308)!

I najzad, u zaključku tog poglavlja ispravlja autor moju tvrdnju o »donekle izuzetnom položaju Hrvatske za Arpadovića« sa, po njegovu mišljenju, boljom, naime, da je Hrvatska »imala svoj sasvim određen poseban pravni status, koji odgovara njezinu položaju države-članice u personalnoj uniji, i to ne samo za Arpadovića, nego i za Anžuvinaca« (183). Pristajem na autorovu formulaciju, samo bih željela znati, *u čemu se*, prema njegovu mišljenju, sastojao taj »sasvim određen pravni status«? Naime: posebni status hrvatskog plemstva može naći samo onaj, tko ne zna, što se događalo s one strane Drave; o nekom oslobođenju od marturine (kao i uopće o marturini) može se govoriti tek u doba Ludovika I., a da je u Hrvatskoj postojao neki posebni financijski režim, to autor nije ni dokazao!

Kad sam ja postavljala tu *pretpostavku*, onda sam imala pred očima sudbinu kraljevskih županija iz doba narodne dinastije. »Jedno nam se ipak čini sigurnim: donekle izuzetni položaj Hrvatske za Arpadovića morao se bazirati na povlaštenom položaju onog društvenog sloja, koji su Arpadovići ili zatekli u takvom stanju, ili ga sami uzdigli. Samo što taj sloj *nije bilo dvanaestoro plemena*. Možda su to kasnija hrvatska vlastela, kao knezovi Brđbirski ili Nelipići, koji su sumnjivim 'originalima' dokazivali stvarni posjed već davno uzurpiranih županja. Ne čini nam se zbog toga nimalo čudnim, što nema traga kraljevskim darovnicama poslije 1102. Došavši u Hrvatsku, Arpadovići su svoju vlast morali da izgrade na manje čvrstim temeljima« (Plemstvo, 99). To je bio nesumnjivo osnovni razlog »posebnog položaja Hrvatske« i slabosti Arpadovića i Anžuvinaca. Tek Ludovik I. ruši taj posebni položaj i nastoji uspostaviti *aura regalia* u Hrvatskoj.

Između »Pacta conventa«, kako ih prikazuje autor u IV. poglavlju svoje rasprave, i dosadašnjih interpretatora toga problema u hrvatskoj historiografiji nema bitnih razlika. Mandić ne uzima u obzir starija mišljenja — ne iznosi štoviše, ni Tomašičevo mišljenje — pa se vraća na problem iznova (str. 183-190). Novo je jedino to, što u ovom radu naziva 12 plemena »savez hrvatskih bratstava« i što, kako to već i sam naslov pokazuje, *sumnja u broj dvanaest!* I to samo zato, jer je *eorum homines* proglasio članovima nekih drugih bratstava! Našao je doduše opravdanje u činjenici, »da se proces društvenog razvitka u Hrvatskoj tada nalazio u fazi kretanja unatrag« (187-188). Dakako, da nam se pritom nameće pitanje, kako je moguće, da se takav proces događao

upravo na onom istom teritoriju, na kojem je živio »povlašteni sloj«, koji je »pretstavljao vladajuće vrhove eksploatorske klase u tadašnjoj Hrvatskoj« (Bratstvo, 294)? Ta »vladajuća klasa« nailazi na otpor »lokalnog, rodovskog plemstva«, pa su se zbog toga »vlastodršci iz dvanaest bratstava ogledali za vladarom, koji bi im osigurao vlast« (n. dj., 295)! Konstrukcije idu i dalje: u interregnumu nestaju i županije, »jer nije bilo društvene potrebe za njima« (Pacta conventa, 188). I dok su oprezniji autori prlje njega ipak, kao što smo naprijed pokazali, smatrali Qualiter bilješkom iz nekih nesaćuvanih »pacta«, Mandić nastavlja konstrukcijama: vijeće starješina kao najviši organ saveza bratstava i kao nosilac suverene vlasti šalje predstavništvo, oni proglašavaju Kolomana kraljem i t. d.

Kakvu vrijednost ima Mandićeva teorija o »pacta«, kojima je u ovoj raspravi pokušao prilagoditi i društveni razvoj, pokazuje uklanjanje jedinog izvora, na kojem je ta krhka teorija izgrađena!

Takva koncepcija nametnula je autoru zadaću da na bilo koji način pobija moje mišljenje o postanku ustanove 12 plemena. Morao se dakle vratiti na autentične isprave, na osnovu kojih sam ja zaključivala, da je ustanova plemića 12 plemena nastala u XIV. stoljeću. Spomenula sam već, kako je protumačio ispravu iz 1360 (178). Ovdje daje i novo tumačenje isprave o parnici između Glamočana i Jakova Šubića. »Glamočani su se pozivali na ispravu iz 1273, kojom im je Ladislav IV. osigurao posjed 'njihove zemlje' Banjevac kao što su je držali od tada do sada' i kojom ih je prenio i povratio u broj, stalež i zajednicu hrvatskih plemića tako jasno, da se tako oni kako njihovi nasljednici i nasljednici nasljednika u budućnosti služe onom istom slobodom, koju uživaju 'pravi i naravni plemići kraljevine Hrvatske'« (35).

Prigovora mojoj interpretaciji isprave, jer da ja nisam obratila »pažnju na riječi *restituisset* — povratio — i na to, da su Glamočani tvrdili, da su odvajkada plemići« (str. 192, bilj. 130), pa da sam zato krivo ustvrdila, da su oni *jobagiones castri*. »Time nije odgovoreno na pitanje, što su oni bili ranije« (bilj. 130)! A oni su, odgovara autor, vjerojatno plemići još 1194, jer se spominju uz Lapčane, Gusiće i Poletčice, »koji pripadaju plemstvu« (n. mj.). *Samo, kako će autor dokazati da su Lapčani, Gusići i Poletčiči plemići?* Ni jedan izvor, osim falsificiranog Qualitera, ne naziva plemena, koja će ući u XIV. st. u savez 12 plemena, prije sredine XIV. st. *plemićima!* Ja dakle očitó ne moram istraživati što su oni bili ranije! Međutim, ja nisam obratila pažnju na ispravu iz 1273 zato, jer sam smatrala da je ta isprava, kojom su se Glamočani pokušali boriti protiv J. Šubića falsifikat. A da li se *restituisset* može prevesti s »povratio«, ili je točnije autorovo tumačenje na strani 181 ili možda na strani 112 (gdje govori o tobožnjoj Ladislavovoj ispravi!) neka opet pokaže sam tekst: »*Ladislavus rex . . . ipsos (t. j. 4 de generatione Glamechani) ac ipsorum successores cum terra eorum Banyavaz sive Banathawal nominata, quam per ipsos pacifice possideri voluisset sine iuris preiudicio alieni, quemadmodum tunc usque nunc tenuissent, de honore et solutionis gravamine in eisdem litteris contento, misericorditer eximendo ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium transtulisset et restituisset ita pure, . . .*« (T. Smičiklas, CD XIII, str. 186). Ladislav, dakle, — ako se već hoće vjerovati ispravi! — nije Glamočanima osigurao posjed njihove zemlje, već im je oprostio pla-

ćanje od zemalja i time ih digao među plemiće. I kao da je to svejedno da li je neka isprava falsifikat i kad je nastala, Mandić zaključuje: »Prema tome Ladislavova isprava potvrđuje poseban status hrvatskog plemstva, bez obzira, da li je sastavljena 1273 ili neposredno prije sudskog postupka 1360« (182)! Iz daljeg se teksta jasno razabire zašto je autoru trebala toliko Ladislavova isprava — ona je *glavni podatak* na osnovu kojega je mogao zaključiti, da je već u XIII. st. »čitavo hrvatsko plemstvo predstavljalo cjelinu, kojoj su pripadala određena prava« (n. mj.). Pozvao se, zatim, i na privilegija bužanskih Lapčana i na ispravu bana Pavla iz 1299. Iako su, kaže netočno, i Lapčani i Pavao Bribirski, članovi ustanove XII bratstava, ipak ove isprave svjedoče, da »libertas ne pripada samo 'ustanovi XII bratstava', nego čitavom hrvatskom plemstvu (universitas ili consortium)« (193)!

Prelazi zatim na tumačenje isprave o Virevićima. Nije ga, nažalost, ništa poučilo Hauptmannovo kolebanje u tumačenju te isprave. Prekrojava smisao listine upozoravajući me ljubezno, da »u ispravi nema nikakve indicije, a još manje dokaza, da bi te plemkinje pripadale kojem od XII bratstava« (bilj.¹³⁸). Doista, ako se tekst citira *djelomično*, onda se nešto teže razabire smisao. Ali *universi nobiles Croati* i 22 jurata Hrvata, koji su sudjelovali na saboru, potvrdili su »quod prefati Novak filius Ztanizlai... nec non progenitores ipsorum ac tota parentela eorundem Virovnygh vocata... licet de nulla generatione duodecim generationum Croatorum... fuissent et in numero nobilium extitissent et inter ipsos Croatos ac prefatos Novak, Marinum, Stephanum, ... parentellam ipsorum de Virovnygh matrimoniali copula hinc et hinc celebrata fuisset et ipsi Croati de progenie Virovnygh ipsamque... duxissent in uxores legitimas et sic ipsa progenies Virovnygh in numero nobilium permanissent(!) et nunc permanere« (T. Smičiklas, CD XI. 631). Kako nitko dosad nije razabrao da je isprava nastala upravo u času, kad su *universi nobiles Croati* bili jedino niže plemstvo na kraljevskom teritoriju u Hrvatskoj, to su dana različita tumačenja, ali ni u jednom od njih nije točno preveden tekst isprave. Nastojanje Mandića da i dalje na svoj način objašnjava ispravu — jer sabor *nije potvrdio* Virevićima da su plemići! — nije mnogo pomoglo, tako da kategorička tvrdnja na kraju diskusije o toj ispravi »I ništa više« ide na njegov račun! U »Bratstvu« je naime dokazivao Hauptmannu da su Virevići »slobodni pripadnici seoskih općina« (291)!

Posljednje isprave na koje se pozivam, one zadarskih Draginića tako su jasni dokaz za posebno pravo plemića 12 plemena da ih Hauptmann uopće nije htio uzeti u obzir, iako je njihov tekst već odavna poznat (Priručnik, 492-3). Nije za mene ništa neobično što je i ovdje Mandić ne samo prelazio preko bitnog sadržaja isprava, već je i moje »netočne« zaključke ispravljao »s pravnog gledišta«. Zbog toga se ne namjeravam zadržavati na obrani svojih tobožnjih »zaključaka«. I kao da postavljanje tvrdnja ne obavezuje i na njihovo dokazivanje, savršava svoja izlaganja ovim riječima: »Dakle, u XIV. st. postojala je u Hrvatskoj *universitas* ili *consortium*, t.j. zajednica hrvatskog plemstva, i ta je zajednica uživala *libertas*, t.j. određene privilegije« (195). Ta je »zajednica« satkana iz dviju riječi: jedna je iz falsifikata iz 1273 (*consortium*), a druga je tehnički termin za riječ sabor! Zaista bi bilo interesantno saznati *tko* sve ulazi u tu zajednicu? Ona ima jedinstvenu *libertas*!

Posljednje poglavlje o »Qualiteru« najjasnije pokazuje autorov postupak s literaturom i s izvornim materijalom. Tumačenje Qualitera, koje ovdje daje, naprosto zapanjuje. Kao da već nije dovoljno što se u starijoj historiografiji uzalud nastojalo opravdati postojanje 12 plemena, autor ovako piše: »Izraz *eorum homines* može se odnositi samo na ljude izvan povlaštenih bratstava, kojima pripadaju poslanici, t.j. na sve one, čije interese oni zastupaju« (197). Autora ništa ne smeta da takvo tumačenje ne samo da nije u skladu s izvorom, već se protivi i njegovim vlastitim izvodima u »Bratstvu«. Ondje je isto tako neosnovano tvrdio, da je između »povlaštenog sloja« (a to su 12 plemena) i »rodovskog plemstva« postojao antagonizam i borba (294). Da li su se dakle predstavnici borili i za rodovske plemiće? A o tome, na čemu zasniva svoju tvrdnju da je moglo biti i više od 12 povlaštenih bratstava, nema ni riječi. I to usprkos činjenici, da *jedini izvor* — Qualiter, koji govori o 12 plemena u to doba *poimenice nabraja* ta plemena i *samo uz njih veže određena privilegija!*

Svako dalje nastojanje da podupre mišljenje Hauptmanna o postanku Qualitera u XIII. st. uzaludni je napor. Već sam jednom upozorila da Hauptmannova analogija nema nikakva temelja u razvoju hrvatskog društva u XIII. st. (HZ IX. 1956). Tko bi htio da povuče bilo kakvu usporedbu, morao bi najprije *dokazati*, da je tada bilo u Hrvatskoj i nižega plemstva kao staleža, na koje se bula mogla odnositi. No tko pozna razvoj društva ne će se mnogo truditi, jer će mu biti poznata činjenica, da zbog slabe kraljevske vlasti nije došlo do razvoja nižeg plemstva u Hrvatskoj za Arpadovića.

Mandić je, najzad, pokušao pobiti i moje mišljenje o postanku Qualitera. Ja sam, kako tvrdi, »smetnula s uma praksu feudalnih vladara«, prema kojoj su oni izdavali za privilegiranje ispravu. Zato »nije bilo nikakve potrebe sastavljati falsifikat, koji bi potvrđivao prava, ako ih je vladar uistinu podijelio, već je bilo mnogo jednostavnije pozvati se na nju« (200). Zar doista Mandiću nije upalo u oči, da je falsifikat načinjen na ime Kolomana i da je prema tome *mogao* poslužiti kao sredstvo u doba Ludovika! Da je, nadalje, autor, dobro pročitao moj tekst ne bi mogao tvrditi ovo: »Kritika N. Klaić, koja smatra, da *Qualiter* nema vrijednosti zato, što nije sastavljen u obliku diplome, ne pogađa cilj, jer se radi o prijepisu iz falsificirane isprave, koji predstavlja prepričavanje njezina sadržaja« (n. mj.). Moj je tekst i suviše jasan: ja sam tvrdila i tvrdim, da svi falsifikati *imaju oblik diplome*, pa je prema tome uzaludan napor tražiti kao uzor ispravu na osnovu koje je Qualiter nastao. Ostalo je »dodatak« autora.

Nakon što je problem odnosa Historie Salonitane i Qualitera sveo na nekoliko redaka, samosvjesno odbijajući mišljenja I. Kršnjavoga i J. Deéra — zašto baš *samo njihova?* — i moje, završava: »Mnogo je vjerojatnije, da je potekao od neke falsificirane isprave, kojom su u XIII. st. *neki pripadnici hrvatskog plemstva* dokazivali porijeklo *nekih prava* (potcrtala N. K.), čija sveukupnost sačinjava njihovu *libertas*« (str. 201). Zacijelo skroman rezultat čitave rasprave kad se ne samo hrvatsko plemstvo, nego i njegovo pravo mora tako neodređeno označiti.

I u završnoj riječi u raspravi ostaje autor vjeran svojem načinu rada. Iako nema *nikakve potvrde* u izvorima, autor zna: da se hrvatsko plemstvo na početku XII. st. dijelilo na dva sloja, da je ustanova XII bratstava i dalje »rukovodila zajednicom hrvatskih plemića i brižno čuvala onaj posebni položaj, što ga je uživalo hrvatsko plemstvo, t. j. njegovu *libertas*« (str. 201-202). Nalazi ipak ovdje jednu novu, dosad nespominjanu vrstu plemstva — to je plemstvo po službi, koje se u XII. st. odvojilo od rodovskog plemstva.

Nesumnjivo je, da je ovom raspravom Mandić nadmašio i najsmionije težnje zastupnika državnopravne teorije o najstarijim ugarsko-hrvatskim odnosima. Mogao je to, posve razumljivo, postići samo na jedan način: metodičkim postupkom, koji, najblaže rečeno, ne mogu smatrati ispravnim. Smetnuo je, naime, s uma, da se poslužim opravdanim Hauptmannovim prigovorom Baradi, »da je kritika vira prvo, a šele drugo njegovo tolmačenje« (Hrvatsko praplemstvo, 102).

Nada Klaić

O JEDNOJ »RECENZIJI«

Kad se čita napis N. Klaić, udaraju u oči dvije stvari. Najprije stav potcjenjivanja i nipodaštavanja prema tuđem mišljenju, a zatim oštrina tona, kojim se taj stav iznosi.

Kao što je poznato, autorica smatra pisanje historijskih priloga »zanatom svoje vrste«.¹ U granicama citiranih riječi ta je konstatacija točna. Ali potpuno je krivo poći korak dalje da bi se historičarima kao takvim »zanatlijama« na tom temelju pripisale osobine kastinske ekskluzivnosti, superiornosti i nepovredivosti, što se sve zajedno obično označuje izrazom »cehovski mentalitet«. Kako izlazi iz napisa o »Pacta conventa« O. M.-a, autorica zauzima baš takvo gledište, koje je imalo neko opravdanje u doba skolastike i cehova, a uopće ga nema danas.

Valja istaknuti, da N. Klaić bar jedamput n e govori istinu o O. M.-u. Ili ne govori istinu kada prihvaća njegovo mišljenje, a to znači i metode, kojima je došao do njega,² ili onda, kada u svojem napisu te iste metode u cijelosti odbacuje. Ako se sjetimo, da između jednoga i drugoga napisa vremenski dolazi rad O. M.-a o *Pacta conventa*, u kojemu se kritiziraju autoričina mišljenja, onda nije teško uočiti uzroke te nepodudarnosti.

Teško je autoricu slijediti u labirintu njezinih temperametnih i nesuvislih ispada i tvrdnja. Stoga prepuštamo čitaocu, da to pokuša sam uraditi, kako bi donio svoj sud. Svakako pritom valja suzdržljivo i kritički primati tvrdnje N. Klaić. Da je oprez na mjestu, pokazuje ovo nekoliko primjera.

¹ Ocjena priloga S. M. Prvanovića, Ko je bio knez Borna, HZ X, 1957, str. 258.

² *Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske*, HZ IX 1956 (dalje citiram *Plemstvo...*) str. 92, bilj. 58: »Premda se ne mogu složiti s Mandićevim tumačenjem spomenute isprave, ipak smatram točnom njegovu analizu kao i pobijanje Hauptmannovih zaključaka stvorenih na osnovu isprave o Virevićima. Usp. Bratstvo, 288-290.« i str. 94 (kurziv O. M.).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB